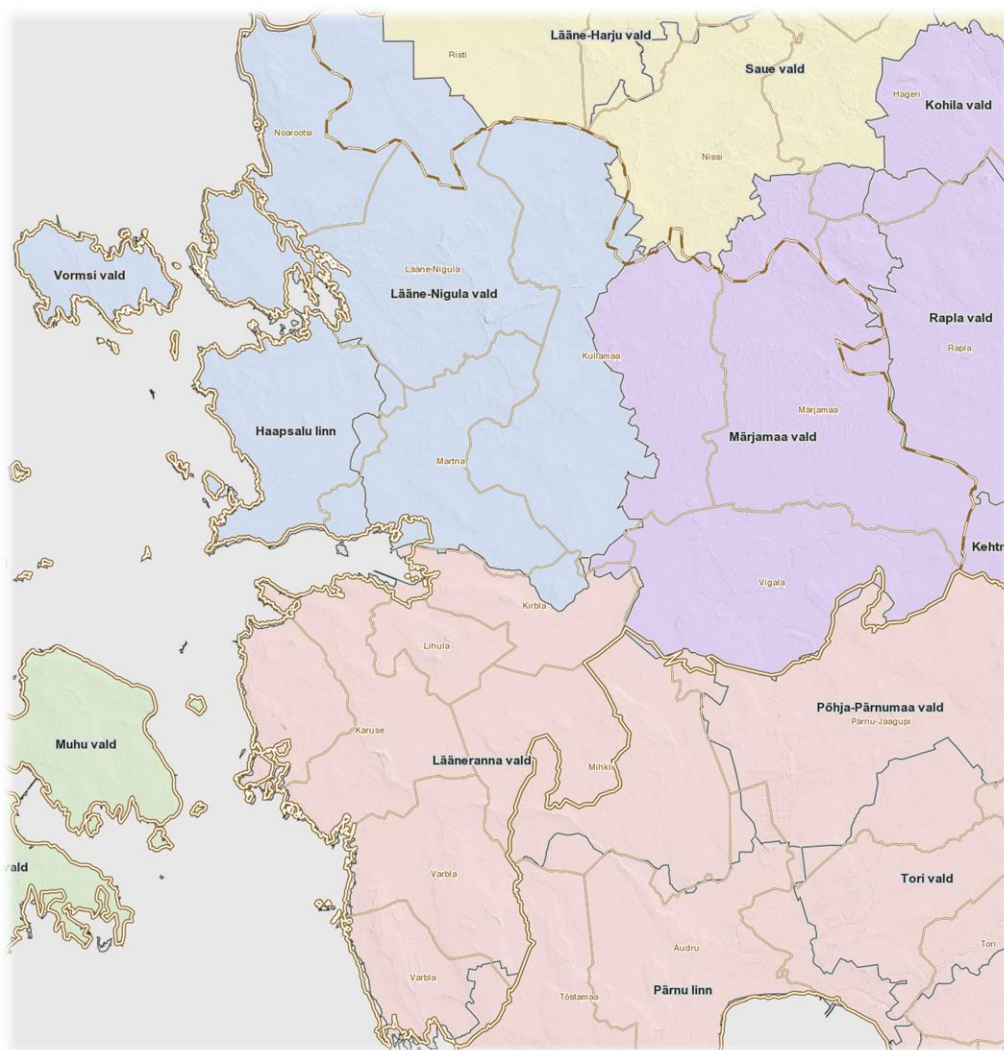

Ajaloolise Läänemaa looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal: Lihula kihelkonna pühapaigad

Pärnu maakond

Pühapaikade andmed

Töö nr: 1898MT1

Tartu 2019

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellija: Muinsuskaitseamet

Projekti juht: Mart Hiob, PhD

Autorid: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Laura Mäemets, MA

Mart Hiob, PhD

Töörühm: Jüri Metssalu, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Kristel Kivari, PhD (Tartu Ülikool)

Reeli Reinaus, MA

Lona Päll, MA

Valdo Valper, MA

Sisukord

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	6
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	6
5. Inventeeritud kohad	8
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	9
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	10
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	10
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	10

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel tööetappidel osalejad:

Mari-Ann Rimmel, vastutav koostaja antud kihelkonnas (arhiivitööd, teabepäeval esinemine, välitööde ettevalmistamine, välitööde märkmed ja fotod, järeltööd);

Mart Hiob (fotosid, välitööd);

Inge Annom (autojuht 1 päev)

Helle Mäemets (autojuht 0,5 päeva)

Laura Mäemets (välitööd 0,5 päeva)

Lona Päll (autojuht ühel päeval veidike)

Reeli Reinaus (autojuht 1 päev kahasse Varblaga)

2. Välitööde toimumise ajakava

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
14.06.2019	Alaküla	Katkukivi/Liukivi – matk läbi karjamaade, mätaste, lompide ja kadastike, kivi ümber kokkulükatud väiksemaid kive.	Mari-Ann Rimmel, Inge Annom (autojuht)
13.07.2019	Kinksi külaplats (teabepäev)	Teabepäev karusepäeval (mul ettekanne Hanilast ja Lihulast), vestlused kohalikega	Pikne Kama, Lona Päll, Laura Mäemets (fotod)
20.09.2019	Lihula, Tapamaja galerii	Teabepäev Lihulas, vestlused kohalikega, sh [redacted] Lihulast	Teiste ettekanded, Mari-Ann Rimmel osalejana
21.09.2019	Penijõe	Aru-Jaani tammed ja Tondijälgedega kivi otsimine (vale kivi leidmine)	Mari-Ann Rimmel
19.-20.10.2019	Penijõe, Hälvati	Tondi jälgedega kivi, Sipa hiemets (kaitsealune), kus oli näha ka männitüves naelu; Hälvati ohvrikivi ja Suur lõhkine Lihuntsi kivi, Lihuntsi mägi	Mari-Ann Rimmel, Mart Hiob
25.10.2019	Peanse	Nõupidamine Kõmsi rahvamajas (ettekanne Lihula, Hanila ja üldisemalt Läänemaa pühapaikadest, vt ka Hanila aruanne). Pärast Peanse hiemäge otsimas, Pihu väljal militaarajaloo tahvli ja Peanse küla mälestuskivi kiire külastus (vihmasadu); ka Karusselja pärn (Kir)	Mari-Ann Rimmel, Kaja Lotman (nõupidamisel ka Ulvi Põhako Lihula raamatukogust – [redacted] lapselaps)

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
2.11.2019	Peanse	Oletatav Hiemägi-Liivamägi, Salumetsa talu	Mari-Ann Rimmel, Laura Mäemets, Helle Mäemets
3.02.2019	Lihula	Kohtumine Lihula elanike [redacted] ja [redacted] Lihulas. Kumbki pole põliselanik, aga teavad asju, mida on kuulnud kohalikelt. Leiame Hiemetsas Neitsikivi/ohvrikivi, lisaks jutt „pea maharaiumise kivi-ohvrikivist“ Lihula külje all; Karusselja pärna (Kir) pildistamine	Mari-Ann Rimmel, Reeli Reinaus

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: kokku 35 tundi.

Välitööd koos teabepäevadega ja ettevalmistusega: u 55 tundi (ilma ettevalmistuseta, koos sõiduajaga).

Järeltööd: 35 tundi.

Kokku: 120 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Lihulas kui Läänemaa väikseimas kihelkonnas on olukord pühapaikade muinsuskaitse alla võtmisega päris hea, kuna siin on tegutsenud selle heaks Mati Mandel, kes on lähtunud arheoloogiaarhiivi andmetest ja vestlustest kohalikega, ent ERA teadetega omal ajal süvitsi ei tegelenud. Seetõttu ilmnes andmeid ka kohtade kohta, mis ei ole veel kaitse all. Osa kohti on neist kindlasti ka hävinud või traditsiooni katkemise tõttu äratuntamatud.

Eeltööde käigus selekteerus Lihula kihelkonnas lõpuks kokku u **18** kindlat, võimalikku ja oletatavat pühapaika. Nende seas on **6** muinsuskaitsealust kohta: 4 ohvri- või hiiekohta (Hälvati 2 tk, Valuste/Sipa, Lihula), 2 ohvrikivi (Peanse ohvrikivi ja Valuste Rõkandi kivi).

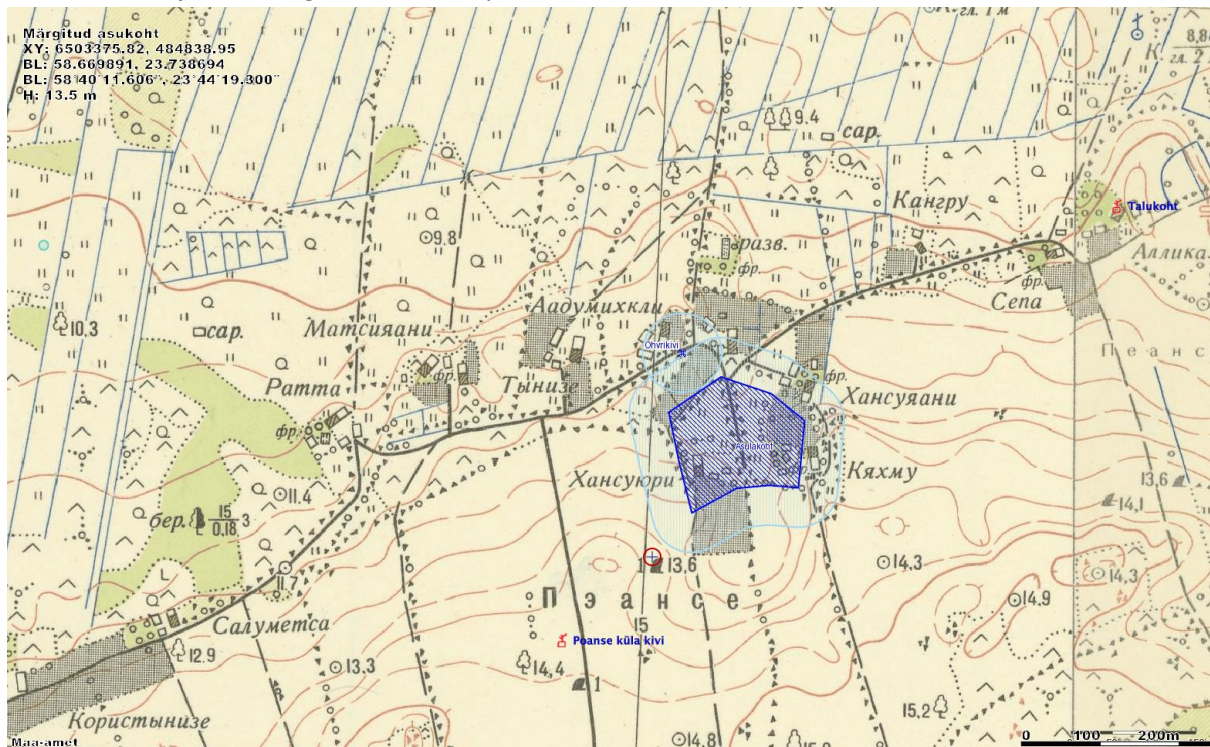
Kaitsealuste kohtadega seoses kerkisid eellokaliseerimise käigus ka mõned küsimused. Peanse ohvrikivi mälestise kirjelduses on rõhutatud, et tegemist on väga väikese kiviga, mis asub Aadu-Mihkli talu elumajast 30 m kagu pool, Jaani-Aadu talu juurde viivast uuest kruusateest vahetult põhja pool. Kivi paikneb omaaegse, põllupinnast madalama ja kasutusest välja jäänud ning nüüd kraaviks muutunud ja võsastuva külatänava lõunaservas. Selle kivi kohta on üks teade EKI Varepi kogus:

Jaani-Aadu väravas on väike kivi MK all – eesti ajal võeti, väike kivi – auke ei ole. Olla olnud ohvrikivi. EKIKN lih varep2 peanse [58] (2102253)

Teine arhiivitekst aga kirjeldab Peanse k põlluvahepeenral asunud suurt kivi ja selle asukohta (ilmselt on tegemist kahe erineva kiviga, millest suuremat enam endiselt kohalt ei leia – võibolla on see mõnes kolhoosiajal kokkulükatud kivihunnikus):

Ohvrikivi.

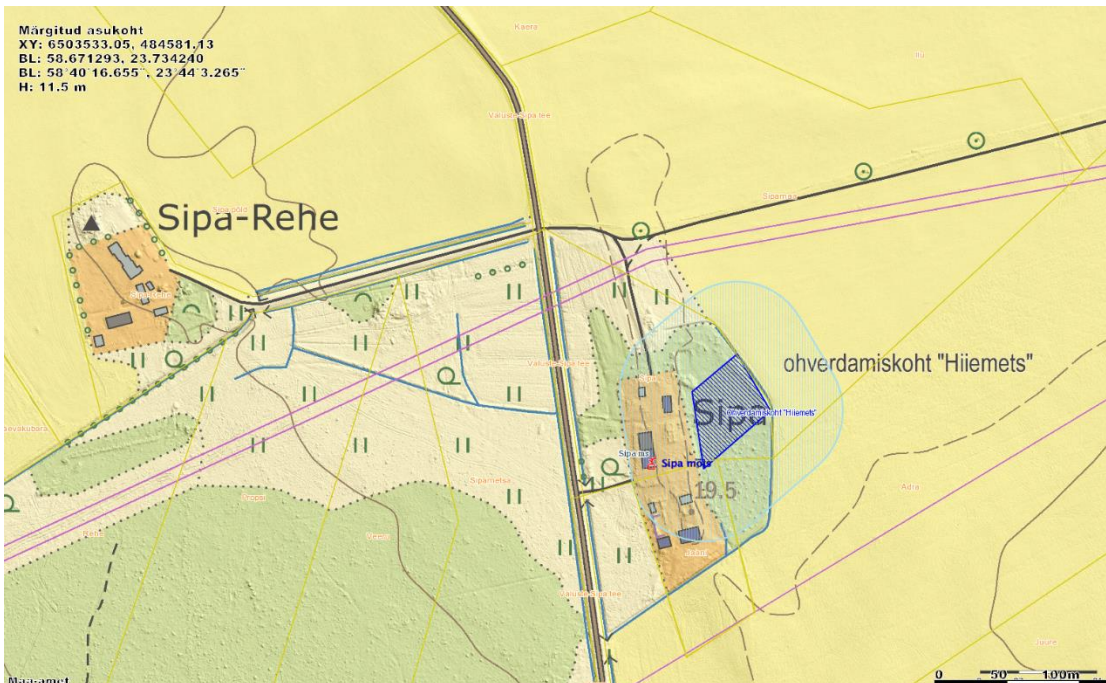
Lihula alevikust 6 kilomeetrit Virtsu maantee ääres, paremal pool, asub Peantse küla. Selles külas asub Jaani-Aadu ja Aadu-Mihkli talud. Jaani-Aadu põllud ulatuvad Virtsu maantee ääre välja. Naabritalu Aadu-Mihkli ja Jaani-Aadu põlde lahutab pikk kaugel riba. Selle vahepeenra pääl seisab umbes mehe kõrgune raudkivi mürakas. Kivi pääl on pesatoline õõnes koht. See, vanatädi ütelse järele, kes nüüd ammu surnud on, olla olnud muistsete eestlaste ohvrikivi, kuhu on vanal ajal rahvast kogunenud oma usutoiminguid talitama. ERA II 225, 335 (7) < Hageri khk., Kohila v., Salutaguse k. – Ants Paas, Harjumaa Progümnaasiumi õpilane < Jaan Paas, 58 a. (1939)

Kaart 1. Oletatav suur ohvrikivi NL topokaardil, Peantse k Jaani-Aadu ja Aadu-Mihkli talu põllumaade (vt vana kataster) piiril. Enam seda seal kohal pole.

Probleeme on ka praegu Valuste k alla jääva hiiemetsa või -metsadega. Lihula suveelanik, kunstnik [REDACTED] oletab, et Sipa karjamõisa juures olev kaitsealune hiiemets (Vt kaart all) võis ulatuda kunagi varem kaugemale – praegu on kaitse all vaid rombikujuline tükk puistust mõisahoonetest ida pool (kaitsevöönd hõlmab küll laiemat ala). Mõisahoonete praegune omanik, noor mees, kellega muistist uurides põgusalt vestlesime, ei paistnud hiie kui pühapaiga tähendusest väga teadlik või huvitatud olevat. Üks teade räägib ka ohvrikividest *karjavärava taga Sipal*, EKLA, f 200, m 5:3, l 7 < Lihula khk – M. Reim (1924), nende asukoht (kui nad alles peaksid olema) on hetkel teadmata, juba 1924 on öeldud, et *praegu unustuses*. Määratlus „Sipal“ võis hõlmata suurt ala, karjavärava kohta ei tea. See teade võib ehk ka haakuda objektiga Lih_Lihula_01 (Neitsikivi/Ohvrikivi) või Lih_Valuste_01 (Hiiemets).

[REDACTED] on pärimusega seotud kivide ja metsa pärast mures, ta teab, et nt üks kohalik elanik on oma aeda vedanud igasuguseid kivirahne ümbruskonnast, ning et ka Lihuntsi linnamäe juurest olevat üks madal kiviaed hiljaaegu kadunud.

Kaart 2: Lihula khk Sipa karjamõisa juures paiknev Hiiemets, kus olnud ka allikakoht. Kusagil loode pool, asunik [redacted] (vanal katastril suur krunt A-165) maas pidi asuma ka raudkividega ümbritsetud Sipa või Sipa mõisa allikas, mida veel 1960. aastatel teati (ERA II 195, 262 (4); EKIKN, Lih, EK11 (1962) ning millel võis ehk samuti olla seos hiiega. Praegu näha kraavitusi, omanik allikat ei teadnud, arvas, et „metsa pool“ – metsas käisid raietööd.

Projekti eesmärk ei olnud küll tegelda kaitsealuste objektidega, aga kaarte vaadates tekkis küsimus ka Hälvati küla teeäärse ohverdamiskohaga „Hiiealune“ reg. Nr 9962. Ahto Kaasiku raamatus „Pühapaikade teejuht“ on selle piirid antud u kaks korda laiemana kui praeguse mälestise piirid, ca 3 ha suuruse kolmnurkse alana. Kaitsealuste objektide põhjalikum ülevaatamine ja piiritlemine on omaette ekspertiisi teema.

Inventeeriti kokku 7 kohta (sh 4 kivi, 3 hiiekohta), üks neist jääb Lihula ja Karuse kihelkonna piirile, ent kuna teated on antud Peanse küla materjali hulgas, käsitlen seda siin. Vanemates arhiiviandmetes kajastumata kohti inventeeriti 2 (Penijõe k Tondijälgedega kivi, mille kohta koguti andmeid 2012. aasta välitöödel – praeguseks informant surnud, ning Neitsikivi/ohvrikivi Lihula alevi külje all Hiiemetsas).

Mitmed Lihula kohad on inventeeritud oletamisi, ilma kohalike inimeste kinnitusega maastikul (infot ei õnnestunud leida vaatamata püüdlustele – traditsioon ilmselt katkenud). Hoolimata Mati Mandli põhjalikust uurimistööst ilmnes arhiiviandmeid kahe või isegi kolme hiiekoha kohta Alakülas, Peanses, Penijõel, millest temal infot polnud (tõepoolest, neid teateid ei ole arheoloogiakogudes, vaid ainult kohanimekartoteegis ning ERA kogus). Nende kohtade lokaliseerimine pole aga tänapäeva oludes lihtne.

Rahvast valgustasin konkreetselt Lihula materjali osas kahel üritusel (mis toimusid küll Karuse ja Hanila kihelkonnas) ning saatsin ka kohalikku lehte enne tööde algust Läänemaa projektist informeeriva artikli.

Inventeeritud kohad

Inventeeritud senise kaitseta kohad (koodid vastavad ERA kohakoodidele andmebaasis „Koobas“):

- 1) **Katkukivi/Liukivi** – Alaküla, Lih_Alaküla_01 (lokaliseeritud kaartide abiga ja pärimusandmete järgi);
- 2) **Vanapagana jälgedega ohvrikivi** – Hälvati küla, Lih_Hälvati_03 (lokaliseeritud arhiiviandmete põhjal välitöödel).
- 3) **Hiimägi/Liivamägi** – Peanse küla, Lih_Peanse_02 (lokaliseeritud arhiiviandmete põhjal välitöödel).
- 4) **Aru-Jaani tammed (hiietammed?)** – Penijõe küla, Lih_Penijõe_01 (lokaliseeritud kui rahvusparkide mälumaastike objekt kohaliku elaniku kaasabil)
- 5) **Tondijälgedega kivi** – Penijõe küla, Lih_Penijõe_02 (lokaliseeritud kui rahvusparkide mälumaastike objekt kohaliku elaniku kaasabil)
- 6) **Hiimets** – Valuste küla/Lihula alev, Lih_Valuste_01 (lokaliseeritud pärimusteadete ja kaartide järgi)
- 7) **Neitsikivi/Ohvrikivi** – Lihula alev, Lih_Lihula_01 (lokaliseeritud kohaliku elaniku abiga)

Välitöödel otsimata-leidmata jäänud, aga võimalusel täpsustamist vajavad kohad (kõigist vaid 1 teade):

- 1) **Jäljega ravikivi** Alaküla Otsa t (talugi oli raskesti lokaliseeritav, praeguseks hävinud, talu asemel jahimaja, kivi võib olla ka hävinud; küsitletud kohalikud kivist ei teadnud, samuti ei laekunud selle kohta infot rahvusparkide välitöödel 2012 ja 2015); ERA II 228, 178 (2)
- 2) **Hiieaed** Alakülas – üksikteade toponüümist lähemate andmeteta. ERA II 16, 224 (2) - 1929
- 3) **Orjaallikas** – Parivere küla (orjad olevat vett võtnud, pole pühapaigaks nimetatud, säilivus kahtlane); EKIKN, Lih, ES1
- 4) **Tondikivi** Peanse k (võib olla praegune küla 1940. a talude mälestustahvliga kivi, pärandkultuuriobjekt, aga pole täit kindlust) RKM II 254, 110 (7)
- 5) **Ohvrikivi** Peanse k põlluvahepeenral (vt teksti ülal p. 4) – arvatavasti hävinud või kivihunnikus, kaardil näha pole.

5. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Lihulas on piirkonna keskus, kus elab palju ümbruskonna küladest ja teistestki kihelkondadest pärit inimesi. Paljusid neist sai küsitletud juba 2012–2017 rahvusparkide mälumaastike projektide käigus. Kohalikke inimesi leidub ka külades, ent kohtasime ka sisserännanuid (nt Liival Ungru talus elas vene aktsendiga eesti keelt kõnelev naine, u 10 aastat seal). Piirkonna materjale on ka kohalikus muuseumis, kuigi Lihula khk pühapaikade kohta sealt infot ei leidnud. Piirkonnas käib kultuurielu ning tegutseb kool. Põgusate küsitluste käigus jäi mulje, et paljudel praegustel inimestel ei ole hiiekohtadest tavaliselt enam märkimisväärselt pärimuslikku infot, või siis teatakse neid kohti vaid muististe kaitsesiltide tõttu. Samuti on selles osas napivõitu ka varasem arhiivipärimus. Samas leidub elanikke (sh uusasukaid või suvitajaid või kultuuritöötajaid), kellele see temaatika sügavamalt huvi pakub, nt kunstnik Silvi Lepparu andis asjalikku juhatust ja kontakte, mille tulemusel inventeerisime ühe seni teadmata kivi.

Kolhoosiajal on maastikku tugevalt muudetud ning osa paiku hävinud või kahjustada saanud (nagu ka mujal), külade asustus on kannatanud küüditamise jm aktsioonide läbi. Nt Peanse külas on hävinud hulk talusid, seal on paigaldatud 1940. a talude seisuga küla mälestussilt kivirahnule, mis asub otse

kolhoosilauda ja alajaama kõrval. Alaküla ümber on igas suunas lagedad põllud ja karjamaad. Kohalikke vanemaid informante sealt ei teatud juba 2012. välitööde ajal juhatada.

6. Tööde käigus ettetulnud probleemid

Katkenud ja napi traditsiooniga hiiekohtade määratlemine ja piiritlemine on keeruline, heal juhul saab lähtuda reljeefist või vanadest kaartidest. Osa Lihula teateid olid eriti raskesti lokaliseeritavad – ühe kooliõpilase Elmar Hannoki muidu sisukad teated isalt. Neis oli heal juhul vaid antud umbkaudne kaugus Lihulast verstades. Mõningaid küsimusi tekkis ka kaitsealuste paikade puhul. Oli raske aru saada, millised tekstid millise hiiemetsa kohta käivad, kuna külade piirid on muutunud (Alaküla, Valuste, Lihula al).

Tundub, et aruande vormis elustiku jm taoliste lahtrite täitmine ei ole enamikul juhtudel võimalik ja puuduvad ka juhised, kuidas seda teha, mis alustelt (mida on mõeldud elustiku all). Kahtlemata on tähelepanelikkus loodusmaastiku mistahes ilmingute suhtes vajalik ning annab infot paiga kohta, aga projekti metoodika pole elustiku määratlemiseks piisav. Kas see punkt sel juhul üldse vajalik ongi või tuleks seda nimetada teisiti?

Teabepäevad kujunevad tihti pigem rahva harimiseks kui info saamiseks, ehkki mõni kild võib ka sealt laekuda. Teavitustöö on vajalik ka sellisena, annab märku, et paigad on väärtustatud. Isiklikult läks mul Läänemaal teavitustöö (mida kohapealt ka eraldi telliti) peale rohkem aega ja energiat kui plaanitud (kokku 4 „teabepäeva“ kahe kihelkonna inventeerimise juures).

7. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Aru-Jaani tammed (hiietammed?)** – Penijõe k, pigem looduskaitse alla võtta;
- 2) **Neitsikivi/ohvrikivi** – Lihula al, Hiiemetsas;
- 3) **Hiiemets** – Lihula al/Valuste k hiieala, praegugi puistu, ehkki mitte vana, aga vanal kohal (kaitsealuse Kivivõllaste metsa laiendus);
- 4) **Hiiemägi/Liivamägi** – Peanse k (lokaliseeritud arhiivandmete põhjal välitöödel).

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 5) **Katkukivi/Liukivi** – Alaküla (lokaliseeritud kaartide abiga ja pärimusandmete järgi);
- 6) **Vanapagana jälgedega ohvrikivi** – Hälvati küla (lokaliseeritud arhiivandmete põhjal välitöödel);
- 7) **Tondijälgedega kivi** – Penijõe k (rahvusparkide mälumaastike objekt).

8. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) kohapärimuse andmebaas Koobas.
- ERA topograafiline kartoteek.
- ERA temaatiline kartoteek.

- ERA ja EKLA käsikirjakogud.
- ERA fotokogu.
- Viidalepp, Richard. „Iseloomustavat Eesti ohvrikividest“ (1940).
- Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti andmebaas.
- Tartu Ülikooli Arheoloogia kabineti kogud.
- Eesti Keele Instituudi kohanimetikartoteek.
- Jung, Jaan. Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt (1910).
- Kaasik, Ahto. „Põlised pühapaigad“ (2016).
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017).
- Eesti Kirjandusmuuseumi ERA Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (mh ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- <https://laanemaa.arheoloogia.info/muistised>
- F. Leinbock. Lihula kihelkonna muinasjäänused 1923 (käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis).
- Mandel, M. Lihula muinas- ja keskaeg (2000).
- R. Marani dokumentaalfilm „Hiite lummus“.
- H. Moora. Läänemaa muinasaeg. Tartu (1942).

